

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

2022 - 2023

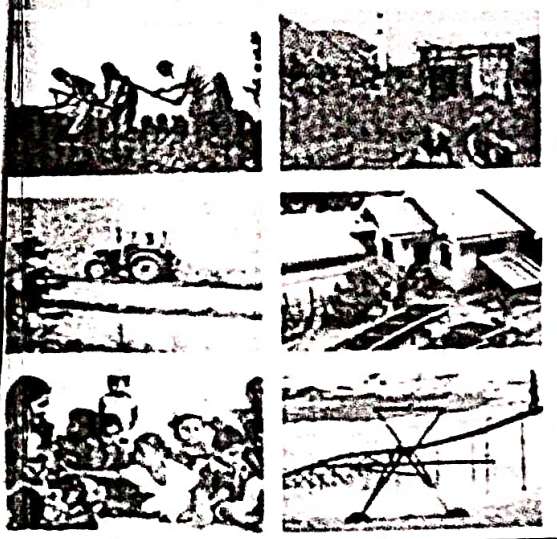
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2022

ISSUE No- (CCCLVIII) 358- G

Rural Development

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Latur
Maharashtra

This Journal is indexed in:
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX-G

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आधुनिक भारतातील ग्रामीण जीवनाचा राष्ट्रवादी अविष्कार	प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम	1
2	भारत में स्थानीय स्वशासन की उपयोगिता एवं महत्व	रणजीत सिंह यादव	7
3	ग्रामीण विकास में ग्रंथालय की भूमिका मध्यप्रदेश के अलिराजपुर जिले के सन्दर्भ	बाबुलाल भूरा	12
4	सद्गुरु योगीराज गंगागिरी महाराज यांचे सामाजिक कार्य	प्रा.डॉ.वाळासाहेव औताडे	16
5	नांदेड जिल्ह्यातील राज्यशासकीय कुटूंब निवृत्तीवेतन धारक आणि बालकामगार समस्या : एक समाजकार्यात्मक अध्ययन वामन रामराव काकडे		19
6	बदलते विश्व परिदृश्य में भारत की परमाणु नीति	डॉ. ममता धाकड़	22
7	हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत के महायोगी, युगपुरुष पदम् भूषण 'बाबा' उस्ताद अब्दुल रशीद खाँ साहब की अविस्मरणीय संगीत जीवन यात्रा (१९ अगस्त १९६० से १८ फरवरी २०१६)	डॉ. हेमराज	25
8	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम(नरेगा), २००५ : प्रमुख विशेषताएं और प्रक्रिया	प्रकाश चन्द्र	31
9	रामायण में वर्णित सामाजिक व्यवस्था का वर्तमान जनजीवन में महत्व	डॉ. स्मिता	37
10	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास	प्रा.रजनी आ. काळे	40
11	देहविक्री आणि महिला	प्रा. डॉ. दिनेश शिवाजी मौने ,किशन गणपती गायकवाड	46
12	आल्हा गाथा के रचयिता 'महाकवि जगनिक'	प्रो. किंशुक श्रीवास्तव , डॉ. वन्दना शर्मा ,आरती शर्मा	51
13	The Socio-Economic Development Of The S.C. People In The Rural Area In Assam.	Leena Hazarika	54
14	Role of Politics in Distribution of Corona Food Kits during Covid-19	Ayyappa	57
15	A Study of Rural Development in Chhattisgarh	Dr.M.Madhuri Devi	61
16	Online Consumer in Cyberspace	Sonia Devi	65
17	Coal Effect On Ecological system	Nasma Begam	72
18	Woman Empowerment	Prof. Dr. Acharya R.D.	77
19	A Study On The Provision Of Physical Education In Private Schools Of Guwahati City : An Enquiry	Priyam Medhi	80
20	Need of Political Empowerment For Empowering Women Living In Remote Areas Of Assam-A Special Reference To Hajo Revenue Circle.	Saidur Rahman	88

महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास

प्रा.रजनी आ. काळे

तत्वज्ञान विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले, महाविद्यालय अमरावती.

प्रस्तावना

महात्मा गांधी भारतातील 20 व्या शतकात होऊन गेलेले एक मोठे भव्य व्यक्तिमत्व होते. जगात भारत देश ज्या व्यक्तींच्या नावाने ओळखला जातो व आधुनिक जगात ज्या व्यक्तींच्या नावामुळे भारताला मान व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली अशा काही महान व्यक्ती भारतात होऊन गेल्या त्यापैकी स्वामी विवेकानंद, महायोगी श्री अरविंद, रवींद्रनाथ टागोर, डॉ. राधाकृष्णन यांच्या महान माणसे माणसे भारतामध्ये होऊन गेलेत. अशा महान व्यक्तीमत्वामध्येच त्यांच्या सारखीच परंतु आगळेवेगळे वैशिष्ट्यपूर्ण जर कोणाचे व्यक्तिमत्व होऊन गेले असेल तर ते म्हणजे महात्मा गांधीचे आहे.

महात्मा गांधी यांचे मुळ नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे असून त्यांना भारतात 'राष्ट्रपिता' म्हणून आदराने गौरवितात. भारतातील कोट्यावधी लोकांना अलिकडील काळात होऊन गेलेल्या मोठ्या विचारवंतांची, नेत्यांची, तत्ववेत्त्यांची, धर्मगुरुंची, सन्यासी, योग्यांची व उद्योगपतींची नाव माहिती नसतील परंतु महात्मा गांधी यांचे हे नाव अत्यंत सुपरिचित व जवळचे वाटते. गरिब खेडूत लोक त्यांना 'गांधी', 'बापू' या नावाने संबोधतात. गांधीजीचे व्यक्तिमत्व विलक्षण असे होते. त्यांच्या कोणत्या विशिष्ट गुणांमुळे लोक यांना थोर समजत हे ठरविणे कठीण होते. याचे कारण म्हणजे गांधीजीविषयी लोकमानसात एकाचवेळी आदर, प्रेम, आपुलकी यांचे एकाचवेळी संमिश्रण पहावयास मिळत असे. गांधीजी भारतीयांच्या मुख्यतः गरिबांच्या, दीनांच्या, दलितांच्या, अशिक्षितांच्या व उपेक्षितांच्या जीवनाशी एवढे समरस झालेले असायचे की, त्या सर्वांना गांधीजी इतर कोणाहीपेक्षा जवळचे वाटायचे. गांधीजी जणू काही आपले दाते, सखा, दिलासा देणारे करुणासागर, तसेच उध्दार करते वाटत असे. लोकांच्या हृदयात इतके खोल व प्रेमाचे स्थान मिळविणारे गांधीजी हे आधुनिक काळातील अलौकीक व असामान्य पुरुष होऊन गेले.

गांधीजींचे विचार पाहिले तर तसे जुनाट वळणाचे होते. त्यांची जीवनदृष्टी एखाद्या वेदोपनिषदकालीन ऋषीमुनी यांच्या दृष्टीशी मिळती जुळती होती. त्यांची राहण्याची शैली अगदी साधी परंतु कमालीची स्वच्छ असायची. त्यांच्या पोशाखात, राहण्यात, वापरण्याच्या वस्तूंमध्ये थोडाही श्रीमंती डामडोल दिसत नसे. ते साध्या कौलारु व मातीने बांधलेला कुटीत राहत असे. खाटेवर झोपत असे, जमीनिवर बसत असे. समोर लिहण्यासाठी मेज वापरत असे. अंगावर अर्धे वस्त्र नेसत. गांधीजींना भेटायला येणा-या मोठमोठ्या अधिका-यांना, विचारवंताना, पत्रकारांनाही त्यांच्या बरोबर जमीनिवर बसावे लागत असे. आपल्या प्रत्यक्ष राहणीने ते भारतातील कोट्यवधी गरिब लोकांशी जणू एकरूप होऊन वागत. त्यांचा क्रोधावर, वासना विकारावर, कमालीचा ताबा होता. त्यांना कोणतेही प्रलोभन त्यांच्या ध्येयापासून दूर नेत नसे.

गांधींच्या ठिकाणी ठिकाणी एक प्रकारचे असामान्य सामर्थ्य होते. असे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये कोठून आले असावे? त्यांचा उगम कोठे असावा असा विचार करित असतांना पंडीत नेहरुसारखे लोक बुचकळ्यात पडत असे. गांधीजीचा लोकमानसावर प्रचंड प्रभाव होता. एवढा मोठा प्रभाव कोणाही नेत्याचा आतापर्यंतच्या इतिहासात कधी पडत नव्हता. एवढे त्यांचे आत्मबळ प्रबळ होते. त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या सद्सद विवेक बुद्धीत, त्यांच्या हृदयात, सामावलेले होते. गांधीजीचा संबंध मानवजातीच्या इतिहासात अहिंसक मार्गाने ब्रिटीशांच्या दास्यातून भारताची

सुटका करून भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून देणारे नेते म्हणून आपणास घेता येईल. त्यांच्या जीवन साधनेत एक प्रकारचे अविद्वितीय वैशिष्ट्य होते. एका पाश्चात्य विचारवंताने गांधीजीविषयी म्हटले की, संबंध संबंध जगाच्या इतिहासात असे एकही उदाहरण नाही की एका व्यक्तीने शत्रूंची मदत न घेता एका मोठ्या साम्राज्याला आव्हान दिले व त्याला नामोहरण केले”.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महात्मा गांधीजींनी केलेल्या ग्रामविकासाच्या पैलूवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

गांधीजी आफ्रिकेत असतांना तेथे युरोपियन लोकांच्या मळ्यात काम करण्यासाठी भारतामधून अनेक कामगारांना वेटबिगार म्हणून नेण्यात येत असे. त्यांना अत्यंत कमी मजूरी देऊन जनावरांसारखे निर्दयपणे राबवून घेत असे. गांधीजींच्या नजरेस ही गोष्ट जेव्हा पडली तेव्हा गांधीजींचे हृदय व्यथित झाले. त्या गरीब कामगारांना गुलामासारखी वागणूक दिली जात होती. ब्रिटीश लोक त्यांच्यावर अन्याय करित होते. परंतु माणुसकीला पुर्णपणे हरताळ फासण्यात आला होता. आफ्रिकेत के कृष्णवर्णीय लोक राहत होते त्यांना गो-या लोकांना मिळणा-या सवलती नाकारण्यात आल्या होत्या. कमालीचा भेदभाव यांच्यात केला जात असे. अपमानाचे जीवन काळ्या लोकांना जगावे लागत होते. त्यांचा अनुभव गांधीजींनी स्वतः जोहान्सबर्गला रेल्वेच्या प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून प्रवास करतांना आला. त्यांच्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट असतानाही एका उन्मत्त अधिका-याने त्यांना पहिल्या वर्गाच्या डब्यातून प्रवास करण्यास हरकत घेऊन धक्काबुक्की करून बाहेर काढले. गांधीजींनी त्याला त्यांच्या अंगावर हात न टाकता खंबीरपणे त्याचा प्रतिकार केला. स्वतःजवळ तिकीट असताना मला डब्याबाहेर काढता येणार नाही, प्रवास करण्याचा माझा हक्क आहे व तो मी बजावणार असे खंबिरपणाने त्या अधिका-याला गांधीजींनी सुनावले. चालत्या गाडीतून बाहेर जाण्यास नकार दिला. आपला हक्क, चिकाटी त्यांनी दाखविली. गांधीजींचा हा उन्मत्त गोरे लोकांशी दिलाला हा पहिला अहिंसक लढा ठरला. इथपासून त्यांचे अहिंसक पद्धतीने लढे काम सुरु झाले.

परदेशात प्रिटोरीया येथे गांधीजींनी आफ्रिकावासी भारतीयांची एक सभा घेऊन तिच्यात भारतीयांवर जे अन्याय झाले होते त्यांचे वर्णन करून सांगितले. तेथे राहणा-या भारतीयांची कोणती कर्तव्य आहेत त्याची जाणीव करून दिली. त्यांनी मुख्यतः या मुद्द्यावर जोर दिला की, परदेशात राहणा-या भारतीयांवर ही जबाबदारी आहे की त्यांच्या तेथील वागण्याने त्यांच्या जन्मभूमीला भारतवर्षाला कमीपणा येणार नाही अशी आफ्रिकावासी भारतीयांनी आपली वागणूक ठेवावी. त्याचवेळी त्यांनी जाहिरपणे सांगितले की, परदेशात होणाऱ्या अन्यायांना ज्यांना प्रतिकार करावयाचा असेल त्यांनी आधी स्वतःचे वर्तन व चारित्र्य उच्चप्रतीचे ठेवून प्रतिकार व विरोध करण्यासाठी स्वतःची पात्रता वाढविली पाहिजे. तसेच परदेशात जे व्यापार धंदा करतात त्यांनी आपले व्यवहार प्रामाणिकपणे करून त्यात उच्च दर्जा ठेवला पाहिजे आणि आपसातील जाती, धर्म, रंग, असे सर्व भेद बाजूला ठेवून एकदिलाने व सहकार्याने तेथे काम केले पाहिजे. यातूनच गांधीजींची सामाजिक व राजकीय कार्ये करण्या संबंधीची मते तयार होत होती. मागारिट चटर्जी म्हणतात, “आफ्रिकेतील त्यांच्या अनुभवातून व कार्यातूनच त्यांच्या ‘सत्याग्रह’ या विधायक कार्ये या संकल्पनेचा जन्म झाला असावा.”

गांधीजी भारतात येण्याच्या तयारीत असतांना त्यांना दरबान येथे एका सभेत निरोप देण्यात आला होता. परंतु त्यांना वर्तमानपत्रात अशी एक बातमी वाचावयास मिळाली की नाताळ विधी मंडळात भारतीयांचा मतदानाचा हक्क काढून घेण्यासाठी एक विधेयक मांडण्यात येणार होते. परिणामी ज्यांची तिथे मालमत्ता होती व जे कर भरत होते त्यांचीही नाव मतदार यादीमधून काढून टाकण्यात येणार होती. ही गोष्ट अत्यंत अनिष्ट ठरणार असल्यामुळे तेव्हा तेथील भारतीयांनी आपले भारतात येणे लांबणीवर टाकून या प्रस्तावाला विरोध करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा अशी विनंती केली. गांधीजींना ही त्यांचे म्हणणे पटले व त्यांनी भारतात येणे एक महीना लांबणीवर टाकले. गांधीजी अस्सल कर्मयोगी होते. त्यांनी या कामाला कायद्याचे स्वरूप देऊन अहिंसक पद्धतीने लढा दिला.

गांधीजीचे हे आंदोलन 1894 त 1914 इतके दिर्घकाळ चालू राहिले. लोक जागरण करून सरकारवर दबाव आणण्यासाठी त्यांनी घटनात्मक व न्यायालयीन मार्गाचा अवलंब केला. 1903 साली त्यांनी Indian Opinion नावाचे साप्ताहिक सुरु केले. व त्यातून लेख लिहून जनमत तयार केले. इंग्लंडला भारतीयांची शिष्टमंडळे पाठविली आणि भारत सरकारचा पाठिंबा मिळाविण्यासाठी भारतालाही भेटी दिल्या. अशाच कामाच्या एका प्रवासात जात असतांना त्यांना Henry Polak या गृहस्थांना Ruskin या सुप्रसिद्ध लेखकाचे Unto This last हे पुस्तक वाचायला दिले. गांधीजींनी ते पुस्तक झपाट्याने गाडीतच वाचून काढले. आगगाडीतून खाली उतरले तेव्हा जणू चमत्कार व्हावा तसे गांधीजी पूर्णपणे बदलून गेलेले होते. त्यांच्या विचारांवर रस्कीनच्या विचारांचा जबरदस्त प्रभाव पडला. त्यांनी या पुस्तकांचा मराठी अनुवाद 'अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र' या शिर्षकाने प्रसिद्ध केला. अशारितीने गांधीजींच्या सामाजिक पुनर्रचनेच्या मार्गाला सर्वोदय हे नाव प्राप्त झाले.

गांधीजींची पत्नी कस्तुरबा गांधीजी या अत्यंत निष्ठेने वागत व खऱ्या सहधर्मचारिणी शोभतील अशा रीतीने गांधीजींना त्यांनी त्यांच्या कार्यात व प्रयोगात मनापासून त्यांना साथ दिली. गांधीजींनी आपल्या स्वतःवर अनेक जगावेगळे प्रयोग केले. त्यात कस्तुरबांनी त्यांना कधीही विरोध केला नाही. गांधीजींनी जी मोठमोठी आंदोलने केली. आश्रम स्थापन केले व आश्रमात अनुयांना अत्यंत कठोर नियम धालून अनुयायांना शिस्त लावली. त्याचे पालन स्वतः कस्तुरबांनी केले व आपल्या मृदू शब्दांनी त्या सर्व आश्रम वासियांशी वागून आश्रमात शिस्तीचे वातावरण ठेवले. त्या सदैव गांधीजी सोबत द्यायेसारख्या राहत. आगाखान पॅलेसच्या प्रांगणात कस्तुरबा गांधी यांची समाधी आहे.

1914 पर्यंत दक्षिण आफ्रिका सरकारने भारतीयांना आपली नोंदणी करण्याची जी सक्ती केली ती मागे घेतली नाही नंतर ती बंधने काढून टाकण्यात आली. तशी तडजोड करण्यात आली. त्या मुद्यांचा निकाल लावण्यात आला. त्याचवेळी गांधीजींनी भारतात आगमन करून अनेक शहरांना भेटी दिल्या. दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांविषयी भारतातील लोकांच्या मनात सहानुभूती निर्माण केली. गांधीजींनी नामदार गोपाळकृष्ण गोखले यांची भेट घेतली. भारतातील परिस्थितीचा व्यावस्थित परिचय करून घ्यावा असे गोखल्यांनी गांधीजींना सुचविले. गांधीजींच्या जीवनात अशा काही घटना घडत गेल्या की, यातून गांधीजी स्वतः अंतःमुख होत गेले. 1915 साली त्यांनी पुण्यास फर्ग्युसन महाविद्यालयाच्या आवारात भेट घेतली. त्यांच वर्षी शांती निकेतन या ठिकाणी जावून विश्वकवी रवींद्रनाथ टागोर यांचा परिचय करून त्यांच्याशी मैत्री वाढवली. बनारस ह्या ठिकाणी हिंदू विश्वविद्यालयात एक आवानात्मक आंदोलन महात्मा गांधीजींनी केले. 1916 साली लखनौ येथे भरलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाला ते हजर राहिले.

पुढे भारतामध्ये गांधीजींनी सुरु केलेल्या सत्याग्रहाची सुरुवात बिहारमधील चंपारने जिल्ह्यातील निधी कामगारांची समस्या सोडविण्यापासून झाली. त्यावेळी स्थानिक वकिलांनी ज्या शेतकऱ्यांनी त्यांच्यावर सक्ती केल्याच्या फिर्यादी केल्या त्यांच्या साक्षी नोंदाविण्यास मदत दिली गांधीजीवर चंपारण जिल्हा सोडून बजाविण्यात आला. तो गांधीजींनी मान्य केला नाही. त्या संबंधी चोकशी करण्यासाठी मंडळ नेमण्यात आले त्यांच्यासमोर गांधीजींनी ऐतिहासिक स्वरूपाचा एक खळबळ निर्माण करणारी साथ दिली. त्यामुळे चौकशी मंडळाच्या शिफारशीवरून सरकारने शेतकऱ्यांवर नीळ तयार करण्याची जी सक्ती करण्यात येत होती ती न करण्याचा निर्णय करून त्यात शेतकऱ्यांना किती नुकसान भरपाई द्यावयाची तेही संमतीने ठरविण्यात आले.

गांधीजींनी भारताच्या भूमीवर येवून येथे चालणा-या स्वातंत्र्याच्या कार्यात रस घेऊन सक्रिय भाग घेण्यास सुरुवात केली. सर्व देशभर फिरून मुख्यतः येथील खेडी खेड्यातील जनतेची जगण्याची पद्धती, त्यांचे दारिद्र्य, अज्ञान, रोगराई, अस्वच्छता व काही ठिकाणी चालणारे स्पृश्यास्पृश्य भेद, जातिवैमनस्य, लाचारी, बेकारी,

आळशीपणा, म्हणजे एकूण सामाजिक परिस्थिती यांचे सुक्ष्म निरीक्षण करून त्यांना अनेक प्रकारच्या बंधनातून कसे मुक्त करावयाचे याचा त्यांनी विचार करायला सुरुवात केली. आपल्या या लाखो देशबांधवांना अनेक प्रकारच्या दुःखातून मुक्त करण्यासाठी त्यांचे मन हळूहळूले. सशस्त्र लष्करी सामर्थ्याला तोंड देऊन कोणते मार्ग अवलंबावे याचा त्यांनी विचार केला. त्यांनी आफ्रिकेत ज्या अनअत्याचारी प्रतिकाराच्या व सत्याग्रहाच्या मार्गांनी गेल्यास यश मिळू शकते हे लहान प्रमाणात पाहिले होते. तेच मार्ग अधिक विकसित करावयाचे ठरवून त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर प्रयोग सुरू केले आणि ते यशस्वी झाले.

गांधीजी राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करते झाली तेव्हा राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या पर्वाच जणू शेवट झाला होता, लोकमान्य टिळकांसारख्या राष्ट्रीय नेता दिवंगत झाल होता. व संपूर्ण भारतावर ज्याचा प्रभाव पडेल असा कोणी एकही मोठा नेता उपलब्ध नव्हता, गांधीजींनी आपले राजकीय कार्य भारतात सुरु केले. १९१८ साली अहमदाबादच्या गिरणी कामगारांच्या प्रश्न हाती घेतला आणि त्याच वर्षी गुजरात मधील खेडा जिल्ह्यात शेतकऱ्यांचा सत्याग्रह सुरु केला. पाहिले जागतीक महायुद्ध संपल्यावर सुद्धा लोकांवर खटले न चालविता व गुन्हे साबीत न करताही ज्या कायद्यान्वये लोकांना बेछूटपणे कैद करून तुरुंगात डाबण्यात येत होते तो 'रौल्टेक्ट' रद्द करण्यासाठी त्यांनी १९१९ साली आंदोलन केले. त्यासाठी त्यांनी सार्वत्रीक हरताळ पाळण्याचे नवे तंत्र अवलंबिले. त्याचवेळी पंजाबात सरकारने जुलमाचा व हिंसेचा भयानक वापर करून शेकडो व व माणसांची जालियनवाला बागेत क्रूरपणे कत्तल केली. त्यांची चीड येवून रवींद्रनाथ टागोर यांनी सरकारकडे आपला निषेध नोंदवून त्यांना दिलेला 'सर' हा किताब परत पाठविला.

१९१५ साली गांधीजींनी अहमदाबाद , शहरा जवळील साबरमती नदीच्या काठी 'साबरमती आश्रम' स्थापन अन्याय केला. आणि नंतर प्रसंगानुदय लोकांवर घेणारे अन्याय व अत्याचार पाहून त्यांनी एकेक चळवळी उभ्या केला. गांधीजींनी आपले सत्याग्रहशास्त्र हिंदुस्थानावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटीश राज्यसत्तेच्या विरुद्ध वापरले. राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी शस्त्रास्त्रांची मदत न घेता निःशस्त्र लोकांना संघटीत करून न घेता निःशस्त्र लोकना आणि अहिंसक मार्गाने त्यांनी सशस्त्र राजकर्त्यांच्या विरुद्ध लढण्यास शिकवून त्यात यशस्वी वाटचाल करण्याचा पहिलाच प्रयोग जगाच्या इतिहासात 20 व्या शतकात महत्त्वा गांधी केला. ज्यांच्या अंगावर अंगभर वस्त्रही नाही व शस्त्रे चालविण्याचे ज्यांना तंत्र व प्रशिक्षण मिळालेले नाही अशा साध्या खेडूतांना गांधीजींनी धैर्य व बहादुरी शिकवून अत्याधुनिक शस्त्रांनी सज्ज असलेल्या ब्रिटीश सैन्याशी मुकाबला करावयास प्रेरणा आणि संदेश देऊन अहिंसक रितीने यशस्वी राजकीय कडे चालविणे हे गांधीजींचे कार्य खरोखरच युगप्रवर्तक आहे.

गांधीजींनी नितीचे आणि संयमाचे व नियंत्रणाचे तत्व जीवनाच्या सर्व अंगाना लागू केली समाजरचनेत तत्व व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा टिकून राहण्यासाठी लहान गटांच्या संघटनांचे तत्व सांगितले. त्यांना प्रचंड लोकवस्तीची, लाखो लोकांच्या लोकसंख्येची शहरे निर्माण करणे पसंत नाही. शहरात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य , अस्मिता व स्थान नगण्य ठरते, व्यक्तीला शुद्र समजण्यात येते. सर्व सोयींनी युक्त अशी लहान खेडी, गावे, किंवा वाड्या अधिक चांगल्या व्यवस्थापनाला सोयीच्या ठरतात. त्यामुळेच गांधीजींनी लहान ग्रामोद्योगांवर कुटीरोद्योगांवर आधारलेल्या स्वालंबी व स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा म्हणजे आर्थिक क्षेत्रात विकेंद्रिकरणाचा पुरस्कार केला. खेड्यात लोकांनी पूर्वाधार चालत आलेल्या आपल्या घरात राहावे, शेती. व इतर उद्योग करावे स्वालंबनाने छोट्या गावात सुखासमाधानाने राहावे. त्यामुळे शहरीकरणात निर्माण होणारे अनेक दुष्परिणाम आपोआपच टळू शकतील. सध्या होणारी उधळपट्टी थांबून नव्याने निर्माण होणारी प्रदुपणासारखे अनेक दुष्परिणाम टाळले जातील. शहरातील झोपडपट्ट्यातील गलिच्छता, व्यसनधीनता , बकालपणा, बेकारी, गुंडगिरी व गुन्हेगिरी यांना ही आळा बसेल.

राजकीय आंदोलनाचे नेतृत्व करतांनाच गांधीजींनी ग्रामीण विकासकडे मुद्दा तेवढ्या आत्मयातेने पाहिले आहे. गांधीजींनी अनेक प्रकारच्या ग्रामोद्योगाच्या विधायक कार्यवाहीमध्ये स्वतः लक्ष घालून लोकांना मंशोधनाचे कार्य करण्यास व नव्या पध्दतीने ग्रामोद्योगाचे संघटन करण्यास जातीने मार्गदर्शन केले. समाजसेवेची अनेक क्षेत्रे निर्माण केली व त्यांना वाहुन घेवून निष्ठेने काम्या करणा-या अहिसंक, निस्वार्थ, निरलस आणि निष्ठावंत विधायक कार्यकर्त्यांची ग्रामसेवकांची मोठी पलटणच तयार केली.

गांधीजींनी चरख्याचे अनेक प्रकार शोधून काढले. सुत कताई, कापड विणाई, रंग देणे, शेतीची नवनविन अवजारे तयार करणे बांबुच्या व ताडाच्या झाडापासून हस्तउद्योगाच्या वस्तु तयार करणे चर्मोद्योग करणे, हातसडीचे तांदुळ तयार करणे, वनस्पती पासून साधी औषधी तयार करणे बैलघाणे चालवून बिया पासून तेल काढणे, साबण तयार करणे, बिन धुराच्या चुली तयार करणे अश्या नाना ग्रामोद्योगा नवी दिशा त्यांनी दिली. लोकांना कामाला लावले. शारिरीक श्रमांना मान व प्रतिष्ठा मिळवून दिली. खेड्यापाड्यातून अस्पृश्यता नाहीशी करण्यासाठी सार्वजनिक पानवठे काढले. अस्पृश्यांना 'हरिजन' असे मानाचे नाव देवून त्यांच्यावर हिंदुचे अन्याय दूर केले. मंदिर प्रवेश घडून आणले. कारखानदार व उद्योगपतींना कामगारांचे संरक्षण करण्यासाठी विश्वस्त म्हणून काम करण्यास प्रवृत्त केले. विला, बजाज, गोयनका या सारख्या उद्योगपतींना राष्ट्रकार्यला आर्थिक सहाय्य करण्यास प्रवृत्त केले. महारोगांच्या स्वतः सेवा करून कुष्ठ रोगांविषयीचा दुरावा कमी केला. स्त्रियांना आदाराने वागवून समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. गरिबी हा गुन्हा नाही किंवा तिच्या कमीपणा व लाज न वाडु देता सर्वांना नैतिकदृष्ट्या पवित्र व शुद्ध जिवन जगण्यास प्रेरणा व स्फुर्ती दिली.

मुलौउद्योगावर आधारलेली शिक्षण पध्दती खेड्यापाड्यात चालू करून या गरिब देशाला परवडणारे शिक्षण शिकविले सर्व प्रकारची सामाजिक विषमता स्पृश्यास्पृश्य भेद, पुजारांची मत्केदारी, श्रीमंताची मगरूरी, जमीनदाराची शेतक-यांची होणारी पिळवणूक व शोषण पाश्चातांचे आंधळेपणाने केले जाणारे अनुकरून या सर्वांविरुद्ध मनोवृत्ती तयार करून भारताच्या प्राचीन वैभवशाली अध्यात्मिक परंपरेला प्रत्यक्ष जगूण पुनरुज्जीवीत केले. पाश्चात्यांची प्रंचड असलेली मोठे कारखाने, यंत्रे, उद्योगधंदे या मानवविरहीत अर्थव्यवस्थेला विरोध करून विकेंद्रित स्वरूपाची ग्रामोद्योगावर व कुटीरोद्योगावर आधारलेली अर्थव्यवस्था नव्याने आमंलात आणली. निसर्गोपचार पध्दती लोकांना शिकवून नवे आहार शास्त्र तयार केले. मुख्यतः या देशात शेकडो वर्षे चालत आलेली ग्रामीण समाजरचना उद्धवस्थ न होऊ देता तिला आधुनिक काळात अनुरूप असे रूप देवून या देशाला परवडणारी सर्व लोकांना पोटा-पाण्याचा उद्योग व काम मिळवून देणारे सर्व मानसे स्वतःच्या श्रमावर स्वावलंबाने आणि स्वाभिमानाने जगू शकतील अशी समाजरचना तयार केली. सर्व-स्त्री-पुरुषांना, सर्व जातीच्या धर्म लोकांना प्रतिष्ठेने जगता येईल अशी नव समाज व्यवस्था गांधीजींनी आपल्या असमान्य कल्पना शक्तीने स्वतःच्या प्रतिभेने घडविण्यासाठी जन्मभर प्रयत्न केले. या देशाच्या अश्या रितीने सर्व दृष्टीने काया पालट घडवून आणण्यासाठी त्यांना देशाला स्वातंत्र्य मिळवून द्यायचे होते. नैतिकशुध्दी सांभाळून या देशाची सत्य व अहिंसा या दोन प्रधान मुल्यावर आधारिलेली नवसमाज रचना तयार करावयाची होती. हिंसा न करता सर्वांगीण क्रांती घडवून आणावयाची होती. त्यांचे ध्येय भारतात सर्वोदय घडवून आणवयाचे होते.

सर्वोदयातही त्यांना अभिप्रेत होता अन्तोदय. अन्तोदय म्हणजे समाजातील सर्वात गरिब, दुर्बल, अशिक्षित, अज्ञानी, उपेक्षित मानसाला कर्तृत्ववान बनवून स्वावलंबी आणि संस्कारी बनवून प्रतिष्ठेने जगण्यास सक्षम करणे हेच गांधीजींचे मुख्य ध्येय होते.

संदर्भग्रंथ

1. Modern Indian Thought- By V.S. Narvane
2. Several Books of M. K. Gandhi (himself) in English and Marathi.
3. Contemporary Indian Philosophy – By T.M.P. Mahadevan.
4. Thinkers of Indian Renaissance : Edited by Donald H. Bishp.
5. Contemporary Indian Philosophy: By B. K. Lal
6. भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद इतिहास (खंड -11 भारतीय तत्वचिन्मक) प्रा. डॉ. गजानन नारायण जोशी शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे- 411005.